

Істоміна Алла
(Україна)

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ (1861 – 1917 РР.)

Проблеми історії фінансової політики уряду Російської імперії в останні десятиріччя стали предметом дослідження багатьох учених: істориків, юристів та економістів. Їхні праці поглибили та розширили дослідження попередніх поколінь учених і, безперечно, значно збагатили історіографію різних аспектів цієї вагомої наукової проблеми. Видатний український вчений Ярослав Калакура виділяє в українській історіографії вісім періодів її розвитку¹. Проблеми дослідження фінансової політики уряду Російської імперії в Україні відповідають чотирьом періодам, виділеним професором Ярославом Калакурою, п'ятий-восьмий періоди включають праці останньої чверті XIX ст. – початок XXI ст.²

Аналізуючи увесь комплекс історіографічних джерел останньої чверті XIX ст. – початку XXI ст. з проблем історії фінансової політики, використовуючи найновіші у вітчизняній історичній науці класифікаційні схеми та враховуючи специфіку досліджуваної проблеми, вважаємо за доцільне в основу їхньої класифікації покласти класифікації історіографічних джерел, запропоновані сучасними українськими дослідниками, зокрема проф. Валерієм Капелюшним³ та Ларисою Годуною⁴, з корективом того, що предметом нашого дослідження є праці з історії усіх складових фінансової політики уряду Російської імперії в Україні. Таким чином, увесь корпус історіографічних джерел ми поділяємо на сім основних груп:

1) документальні джерела; 2) узагальнюючі та монографічні дослідження проблем історії фінансової політики уряду Російської імперії в цілому та в Україні зокрема; 3) довідкова література; 4) наукові рецензії; 5) мемуари, спогади та інша епістолярна спадщина; 6) періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст.; 7) публіцистична література.

Розглянемо указані групи історіографічних джерел відповідно до етапів розвитку вітчизняної історіографії визначених проф. Ярославом Калакурою. Так, до першої групи джерел ми відносимо, видання законодавства та підзаконних актів (офіційні та неофіційні). Щодо офіційних видань (здійснювалося при правлячому Сенаті в сенатській типографії), то перш за все, це друге й третє Повне зібрання законів Російської імперії, Звід Законів Російської імперії, Зібрання узаконень та розпоряджень уряду Російської імперії, а також видання ряду міністерств, які формували та реалізовували фінансову політику уряду, зокрема, міністерство фінансів, юстиції, землеробства, торгівлі і промисловості, опубліковані накази начальника штабу Верховного Головнокомандуючого в роки Першої світової війни. Серед

1 Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. К.: Генеза, 2004. С. 36.

2 Там само. С. 39-41.

3 Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). К.: ТОВ “Олан”, 2003. С. 35.

4 Годунова Л. В. Українські землі в податковій політиці Росії (XVIII–початок XX ст.): історіографія. автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 6

неофіційних, тобто опублікованих не імперською владою виданнях законодавчих актів, необхідно виділити різноманітні інструкції⁵, роз'яснення законодавства⁶, підбірка окремих законодавчих актів для чиновників органів реалізації фінансової політики⁷ та ін.

До другої групи історіографічних джерел відповідно до визначеної нами класифікації належать узагальнюючі та монографічні дослідження проблем історії фінансової політики уряду Російської імперії в цілому та в Україні зокрема. Особливістю даного комплексу історіографічних джерел, є те, що переважна більшість праць належить сучасникам досліджуваної епохи, які були представниками економічної та юридичної наук, переважно фахівцями з фінансів та фінансового права. Зокрема, праці М. Алексеєнка⁸, М. В. Бернацького⁹, І. Бліоха¹⁰, М. Боголепова¹¹, М. Бржеського¹², М. Бунге¹³, П. Кованько¹⁴,

- 5 Инструкция об оценке недвижимых имуществ, подлежащих обложению земскими сборами: в редакции от 14.09.1905 г. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года с относящимся к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями/ сост. присяжный поверенный М. И. Мышь / СПб.: Типо-литография М. П. Фроловой, 1914. Т. II. С. 611–626.
- 6 Чичинадзе А. В. Устав о питейном сборе : сост. по послед. офиц. изд., согласно со всеми продолжениями и узаконениями, опубликованными до последнего времени. СПб.: Изд. А. В. Чичинадзе, 1894. 867 с.; Михайлов С. Берберов Н. Положение о крепостных пошлинах с разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства Финансов. СПб.: Тип. Д. В. Чичинадзе 1898. 213 с.; Перепелица Д. Казенные пошлыны крепостные, наследственные, гербовые и судебные. Киев, 1898. 179 с.; Степаненко И. Т. Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената. Х., 1913. 119 с.
- 7 Плеске Э. Справочная книга для податных инспекторов, казенных палат и казначейств. Свод узаконений и распоряжений по прямым налогам (казенным, земским и городским) и пошлинам торговым, крепостным и с безмездно переходящих имуществ. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1885. 832 с.; Мосолов М. И. Спутник акцизного чиновника. Свод уставов об акцизных сборах. Тамбов: Электротиполитогр. губ. правления, 1914. Т. I. 1544 с.
- 8 Алексеєнко М. М. О подушной подати в России. Х.: Университетская типография, 1870. 29 с.; Его же. Действующее законодательство о прямых налогах. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1879. 258 с.; Его же. О налогах. Б.м., б.г. – 208 с.; Его же. Конспект финансового права. Х.: Литогр. А. И. Степанова, 1894. 565 с.
- 9 Бернацкий М. В. Денежное обращение и займы. Военные займы: сборник статей. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С. 81–102.
- 10 Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. СПб.: Тип. тов-ва “Общественная польза”, 1882. Т. I. 292 с. Т. 2. 295 с. Т. 3. 232 с.
- 11 Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы: Бюджеты и бюджетное право; налоги и налоговая политика; государственный долг. СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. 333 с.
- 12 Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1897. 427 с.
- 13 Бунге Н. О финансовом положении России. Исторический архив. 1960. № 2. С. 132–143.
- 14 Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н. Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.). К.: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1901. 460 с.; Его же. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (выкупная операция: 1861 г. - 1907 г.). Киев: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. [2], IV, 484, [2], 82 с.

В. Лебедева¹⁵, Д. Львова¹⁶, І. А. Михайлова¹⁷, П. П. Мігуліна¹⁸, Ф. А. Менькова¹⁹, В. А. Мукосеева²⁰, І. Озерова²¹, М.М. Соболева²², В. Твердохлебова²³, М. Туган-Барановського²⁴, І. Янжула²⁵, М. Яснопольського²⁶ та ін. Різні аспекти фінансової політики російського уряду в Галичині під час російської окупації висвітлив видатний український історик, сучасник тих подій І. Крип'якевич²⁷. Щодо праць представників інших періодів історіографії, то серед учених представників, так званої,

- 15 Лебедев В. А. Финансовое право: учебник. Москва: Статут, 2000. 461 с.
- 16 Львов Д. Курс финансового права. Казань, 1887. 520 с.
- 17 Михайлов И. А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры Петроград: тип. «Правда», 1916. Вып. 2. 48 с.; Его же, Государственные доходы и расходы России во время войны. Факты и цифры. Война и экономическая жизнь: очерки и материалы для характеристики народного и государственного хозяйства в связи с войной. Петроград: тип. «Правда», 1917. Вып. V – VII. 166 с.
- 18 Мигулин П. П. Двухмиллиардный заём. Новый экономист. 1916. №11. С.2-5; Его же, Твёрдые цены. Новый экономист. 1916. №36. С.2-5; Его же. Военные расходы и новые налоги. Новый экономист. 1914. №8-9. С.1–3.; Его же. Военные расходы и новые налоги. Новый экономист. 1914. №10. С.1–3; Его же. Война и золото. Новый экономист. 1914. №19. С.1 – 4; Его же. Личный военный налог. Новый экономист. 1914. №36. С.3–5; Его же. Война и кредитные операции. Новый экономист. 1914. №37. С.1–5.
- 19 Меньков Ф. А. Военные займы и частные эмиссии. Новый экономист. 1916. №34. С.6 – 9; Его же. Военные займы. Новый экономист. 1916. №35. С.6–8; Его же. Наши военные займы. Новый экономист. 1916. №36. С.5–8.
- 20 Мукосеев В. А. Военные займы России. Военные займы: сборник статей. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С.142–194; Его же, Экономические причины войны. Вопросы мировой войны: сборник статей. Петроград. 1915. С.225–268.
- 21 Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. М.: Тип. Д. С. Горшков, 1905. 273 с.; Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам). М.: Тип. А. П. Поплавского, 1907. 320 с.
- 22 Соболев М. Н. Перестройка финансовой системы России в связи с введением подоходного налога и поимущественного налогов. Вопросы финансовой реформы в России. М., 1915. Т.1. Вып.1. С.1-12; Его же. Перестройка принципов торговой политики России в связи с вопросом о протекционизме. Харьков: Тип. М. Х. Сергеева, 1915. 32с.
- 23 Твердохлебов В. Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. Одесса: «Экономическая» типография, 1903. 27 с.
- 24 Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов. Северные записки. 1915. № 3. С. 47; Туган-Барановский М. И. Военные займы в теоретическом освещении. Военные займы: сборник статей. Петроград: Тип. «Правда», 1917. С. 5-25; Его же. Русская кооперация и заём Свободы. Петроград, 1917. 16с; Его же. Откуда берутся деньги для войны. Петроград, 1917. 40с.; Его же. Бумажные деньги и война. Речь. 1915. №16. С. 2; Его же. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. Вопросы мировой войны: сборник статей. Петроград: Книгоиздательство «Право», 1915. С. 287; Его же. Год войны в народнохозяйственном отношении. Ежегодник газеты «Речь» на 1915 г. Петроград, 1915. С.434-471; Его же. Новые бумажные деньги. Речь. 1915. №109(3132). С.2; Его же. Война и народное хозяйство. Чего ждёт Россия от войны: сборник статей. Петроград: «Прометей», 1915. С. 5–23; Его же. Бумажные деньги и метал. Новый экономист. 1916. №40, 42. С.3–6, С. 4–7; Его же. Значение биржи в современном хозяйственном строе. Банковая энциклопедия. Киев, 1916. Т.2. С. 24–39; Его же. Война и народное хозяйство. Чего ждет Россия от войны: сборник статей. Пг., 1915. С.5–23; Его же. Бумажные деньги и металл. Новый экономист. 1916. №40. С. 3–6; Там само. 1916. №42. С. 4 – 7.
- 25 Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. М.: «Статут», 2002. 555 с.
- 26 Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. К.: колекция Кинга, 1890. Ч. 1. 236 с.
- 27 Петрович І. (Крип'якевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Б.м.(Відень?): В-во «Політична бібліотека», 1915. 116 с.

радянської історіографії, необхідно виділити дослідження В. Бляхера²⁸, І. Гідіна²⁹, А. Галенко³⁰, О. Гусакова³¹, Л. Маркова³², Ф. Михайлевського³³, Л. Оболенського³⁴, О. Погребінського³⁵, М. Ровінського³⁶, І. Спаського³⁷, К. Шацилло³⁸, К. Шмелєва³⁹ та ін., які належать до шостого і сьомого періодів розвитку української та російської історіографії.

Якісно іншим є сучасний, восьмий період розвитку історіографії. Саме цей період позначений значними змінами в науковому осмисленні подій минулого, у тому числі й проблем фінансової політики уряду Російської імперії в Україні.

Різні аспекти даної проблеми висвітлюються в працях сучасних українських вчених А. Берестового⁴⁰, А. Бойка-Гагаріна⁴¹, Л. Годунової⁴², О. Головка⁴³,

-
- 28 Бляхер В. Я. Государственные займы дореволюционной России и их аннулирование Советским правительством: дис. ... кандидата экономических наук. Москва, 1955. 327 с.; Бляхер В., Гринер Д. Займы дореволюционной России в годы первой мировой войны. Советские финансы. 1947. №5. С. 36–41.
 - 29 Гидин И. Ф. О величине и характере русского государственного долга в конце 1917 г. История СССР. 1957. №5. С. 166–172; Его же. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. М.: Госфиниздат, 1948. 454 с.; Его же. О величине и характере русского государственного долга в конце 1917 г. История СССР. 1957. №5. С. 166–172.
 - 30 Галенко А. Финансы России в мировую войну. Война и революция. 1926. №11. С. 44–55.
 - 31 Гусаков А. Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. М.: Госфиниздат, 1946. 126 с.
 - 32 Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987. 157 с.
 - 33 Михайлевский Ф. Разменный кризис в годы первой мировой империалистической войны. Деньги и кредит. 1941. №4. С. 32–34.
 - 34 Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений. Вестник финансов. 1927. №11. С. 53–61.
 - 35 Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). М.: Госфиниздат, 1954. 268 с.; Его же. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. М.: Финансы, 1968. 167 с.
 - 36 Ровинский Н. Н. Местные бюджеты дореволюционной России. Советские финансы. 1946. №6. С. 33–38.
 - 37 Спасский И. Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914–1917 гг. Нумизматика и сфрагистика. Киев. Т. 3. С. 138–150
 - 38 Шацилло К. Ф. Из истории финансового капитала. Влияние первой войны на развитие государственной промышленности Юга России. Первая мировая война 1914–1918. М.: Из-во «Наука», 1968. С. 192–210.
 - 39 Шмелев К. Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Историко-экономический очерк. М., 1926. 127 с.
 - 40 Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині XIX - на початку XX ст.: історичний аспект: автореферат дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. Черкаси, 2011. 20 с.
 - 41 Орлик С., Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 1. С. 143–164.
 - 42 Орлик В. М., Годунова Л. В. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 205–210.
 - 43 Головка О. М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Харків, 2006. 39 с.

В. Жвалюка⁴⁴, О. Краснікової⁴⁵, М. Кучерявенка⁴⁶, Г. Марковецької⁴⁷, О. Огуя⁴⁸, В. Орлика⁴⁹, С. Орлик⁵⁰, С. Пивоварова⁵¹, В. Шевченко⁵² та ін.

Серед наукового надбання представників сучасної зарубіжної історіографії, необхідно згадати праці В. Белоусова⁵³, О. Бугрова⁵⁴, В. Захарова, Ю. Петрова, М. Шацилло⁵⁵, К. Іванова⁵⁶, Я. Катсоніса⁵⁷, К. Правілової⁵⁸, В. Пушкарьової⁵⁹,

-
- 44 Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
 - 45 Краснікова О. Финанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.): автореферат дис. ... канд. економ. наук: спец.08.01.04. Київ, 1999. 18 с.
 - 46 Кучерявенко М. П. Генезис податкового регулювання. Харків: Легас, 2002. Т. 1. Ч.1. 665 с.
 - 47 Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. 19 с.
 - 48 Огуй О. Грошовий обіг на Буковині часів Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. Число 13. С. 48–86.
 - 49 Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.). Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2004. Вип.4 (28). С.239-247; Його ж. Селянство України у фіскальній політиці імперій Романових і Габсбургів. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.Вип. XIII. Київ,, 2007. С.83–86;
 - 50 Орлик С. Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в російській імперії наприкінці XXVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ...кандидата економічних наук: 08.00.01. Кіровоград, 2012. 248 с.; Її ж. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. К.: Інститут історії України, 2015. Число 26–27. С. 141–148; Її ж. Військовий податок в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. Часописукраїнськоїісторії. Київ, 2016. Вип. 33. С. 27–33; OrlykS. ObligacjepanstwowychwewnetrznuchwojennyhpozyczekRosyjskiegoimperiumwokresiePierwszejwojnyswiatowej. Forumnumizmatyczne: pieniadZlennice. Bilystok, 2016. № 1. С. 180–190; Idem. PolitykacelnalImperiumRosyjskiegonaokupowanuchterenachGalicji i Bukowiny w okresiepierwszejwojnyświatowej. NowaUkraina. Zeszytyhistoryczno-politoliczne. Kraków-Przemysł, 2017. № 16/17. С. 5–11; Орлик С. Банківська система Галичини й Буковини в періодросійськоїокупації в роки Першоїсвітовоївійни. Східноєвропейськийісторичний вісник. Дрогобич, 2018. Спец. випуск 3. С. 223–230; Її ж. Финансовополітикаросійського уряду на окупованихтериторіяхГаличини і Буковини в періодПершоїсвітовоївійни (1914-1917 рр.): монографія. БілаЦерква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с. та ін.
 - 51 Пивоваров С. В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині. Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали між народ. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці: Рута, 2000. С.82-88; Його ж. МиськігрошіЧернівців. Буковинський журнал. 1995. Ч. 1/2. С. 125–132.
 - 52 Шевченко В. Приватнебанкірськепідприємництво вОдесі (XIX – початок XX ст.). К., 2010. 266 с.
 - 53 Белоусов В. Д. Преобразования в денежном обращении в 1914 – 1917 рр. Финансы. 1995. №4. С.61-62.
 - 54 Бугров А. В. Деньги Великой войны: российский опыт (1915-1917). *Деньги и кредит*. 2017. №7. С.74–80; Его же. Государственный банк 1860-1917. М.: ЗАО «Интерkrim- Пресс», 2012. 263 с.
 - 55 Захаров В. Н.,ПетровЮ. А., Шацилло М. К.История налогов в России. IX – начало XX в. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 296 с.
 - 56 Иванов К. Е. Таможенная политика Российской империи в конце XIX – начале XX веков: переход к системе конвенциональных торговых соглашений: дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02 / Санкт-Петербургский гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2006. 531 с.
 - 57 Катсонис Я. Подданный и гражданин: налогообложение в России до и после 1917 года и его підтекст. РоссияXXI. 1999. №1. С. 168-189.
 - 58 Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике Росси на национальных окраинах, 1801-1917. М.: Новое издательство, 2006. 456 с.
 - 59 Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов. М.: ИНФРА–М, 1996. 192 с.

Д. Сандерса⁶⁰, Є. Сапілова⁶¹, Сетона-Вотсона⁶², В. Степанова⁶³, В. Страхова⁶⁴, К. Філіпова⁶⁵ та ін⁶⁶.

Третю групу історіографічних джерел складають тогочасні спеціалізовані ювілейні видання⁶⁷, а також різнопланові видання, підготовлені співробітниками підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії⁶⁸, бібліографічні довідники⁶⁹ та тематичні публікації в енциклопедичних довідкових виданнях.

Основна маса праць із четвертої групи історіографічних джерел – наукові рецензії, які були опубліковані дореволюційними та сучасними авторами⁷⁰.

- 60 Saunders D. *Russia in the age of Reaction and Reforms, 1801–1881*. Longman, 1992.
- 61 Сапилов Е. В. *Государственные органы управления финансами России*. М., 2000. 162 с.
- 62 Seton-Watson H. *The Russian Empire, 1801–1917*. Oxford.: Oxford University Press, 1967.
- 63 Степанов В. Л. Н.Х. Бунге. Судьба реформатора. М.: РОССПЭН, 1998. 398 с.
- 64 Страхов В. В. *Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: дис... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Рязанский гос. пед. ун-т. им. С.А.Есенина. Рязань, 2000. 256 с.*
- 65 Филипов К. *История денег – почтовых марок Первой мировой войны*. Банкаўскі вєсник. 2008. Сакавік. С. 80–83,
- 66 Аммон Г. А. Финансисты в истории России. *Финансы*. №2. 1994. С. 63–65; Гринкевич А. П. Правовое положение казны по законодательству Российской империи и в настоящее время. *Вестник Моск. ун-та*. 1993. №5; Козырин А. Н. Лебедев В. А. и развитие финансово-правовой науки в России. Лебедев В. А. *Финансовое право: Учебник*. М.: Статут, 2000. С. 7–19.; Его же. У истоков финансового права. М.: Статут, 1998. С. 5–16; Семенова Т. Г. *Академик финансового права*. Финансы. 1993. №2. С. 77–80.
- 67 Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2 ч. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. Ч.1. 687 с; Министерство финансов, 1802-1902.: исторический обзор: в 2-х ч. СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. Ч.2. 717 с; Податная инспекция в России (1885-1910): очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. СПб.: Тип. И. И. Сойкина, 1910. 10 с; Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами. СПб., 1913. 295 с.
- 68 Козловский Я. И. *Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их*. Рига, 1901. 853 с; Иноземцев А. Н. *Очерки и заметки податного инспектора*. Златоуст: Тип. Т-ва Лебедева и Белякова, 1910. Вып.1. 98 с; Степаненко И. Т. *Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената*. Х., 1913. 119 с; Честухин А. А. *О практических приемах в деятельности податного инспектора: доклад*. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1909. 16 с; Его же. *Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг*. М.: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. 112 с; Его же. *Пособие для податных инспекторов при промышленном обложении предприятий по торговым книгам*. М.: Тип. Ф. Я. Пригорина, 1914. 476 с; Честухин А. А., Лукин Б. Я. *Новые налоги и повышение существующих налогов*. М.: Юрид. кн. маг. «Право» Ф. В. Бусыгина, 1915. 292 с. та ін.
- 69 Субботин А. *Обзор литературы по вопросу о прямом обложении и пошлинах*. СПб., 1879. 122 с; Каратаев С. И. *Библиография финансов, промышленности и торговли со времен Петра Великого по настоящее время*. СПб, 1880. 375 с.
- 70 Шандра В. С. Бобкова О. М. А. Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи/ под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. Симферополь, 2007. 312 с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 350–354; Виговський М. Ю. О. Рєснт, І. Коляда *Україна між світовими війнами (1914 - 1939)*. Події. Люди. Документи: нарис історії. К.: Школа, 2004. 544 с. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 355–357; Андрусишин Б. Орлик В. М. *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Рєснт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с. Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 358–359; Мартинов А. *Життєвий рівень чиновників правоохоронних органів України у XIX - на початку XX ст.* К.: Інститут історії України НАН України. 2007. 113 с.: іл. 38. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2007. Вип. XIV. С. 360–361; Орлик В. М. *Поземельні відносини в Західних регіонах Російської імперії [Рецензія на книгу Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 роки): Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.]*. *Етнічна історія народів Європи*

До п'ятої групи джерел ми віднесли мемуари, спогади, щоденники, листи сучасників досліджуваного періоду. Важливість даного виду джерел у історичних дослідженнях досить влучно підкреслена російським публіцистом І. Еренбургом: «Коли очевидці мовчать, народжуються легенди»⁷¹. У джерелах цієї групи переважно побіжно згадувалися деякі проблеми, пов'язані з різними аспектами фінансової політики уряду в цілому на в Україні зокрема⁷², виняток складають хіба що спогади міністра фінансів і голови Ради міністрів Російської імперії С. Вітте⁷³, директора 3-го департаменту міністерства державних маєтностей Є. Брадке⁷⁴, відомого фінансиста Є. Ламанського⁷⁵ та ряду провінційних чиновників, чия особиста служба або служба їхніх близьких була пов'язана з фінансовими установами. Так, зокрема, В. Инсарський, детально описав службу свого батька на посаді повітового скарбника Пензенського повіту, також автор описує побут чиновників пензенської казенної палати, особливо цікавими є наведені розміри грошових та натуральних хабарів згаданих чиновників⁷⁶. Загалом, у мемуарній літературі, як цілком слушно указує сучасний український вчений В. Орлик, «склалася ситуація значного переважання мемуарів провінційних чиновників і дворян середнього рангу над мемуарами придворної аристократії»⁷⁷. Такі мемуаристи вбачали свою місію в тому, щоб донести до нащадків картини побуту службовців, їхнє відношення до служби та колег по службі. Так, наприклад, один із таких авторів П. Сухонін писав: «Мені здається, що я повинен писати свої спогади, тому що я не велика людина. Великі люди стоять зазвичай дуже високо, кругозір їх занадто широкий і мимоволі займають їх загальне інтереси людства, і вони мимоволі зупиняються тільки на великих рисах, відпускаючи зовсім або торкаючись тільки побіжно подробиць. Тим часом ці подробиці, ці дрібниці життя складають іноді цілий ланцюг дрібних страждань, якими підламуються найтвердіші характери і яким поступаються іноді їм і залізна воля»⁷⁸.

опи: збірник наукових праць. Вип. 31. К.: УНІВЕРС, 2009. С. 125–127; Федьков О. М. Світлана Орлик. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). Монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2018. 716 с. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28. С. 460–468 та ін.

71 Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. М.: Советский писатель, 1990. Т. 1. С. 47.

72 Брусилов А. А. Мои воспоминания. М.: Гос. из-во. Отд. воен. литературы, 1929; Галаган М. Змої споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання. К.: В-во Темпора, 2005; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє - минуле (1914–1920 рр.). Мюнхен: Українське видавництво, 1969; Козельский О. Записки батареиноного командира. Вып. 1. Петроград: издание Б. А. Суворина, 1915; Кравков В. П. Великая война без ретуши. Записки корпусного врача. Москва: Вече, 2014; Лемке М. 250 дней в царской ставке (25 сент. 1915 – 2 июля 1916). Петербург: Гос. издательство. 1920. XVIII, 859 с.; Милоков П. Н. Воспоминания. М.: Политиздат, 1991; Пирейко А. В тылу и на фронте империалистической войны. Воспоминания рядового. Ленинград: Рабочее издательство «Прибой» та ін.

73 Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. Москва: Мысль, 1991. 708 с.

74 Брадке Е. Ф. Автобиографические записки. Русский архив. 1875. Кн. 1. №1. С. 13–53; Там же. №2. С. 187–208; Там же. №3. С. 257–294.

75 Ламанский Е. И. Воспоминания. 1840–1890 гг. Пенза: Земство, 1995. 133 [1] с.

76 Инсарский В. А. Записки. Русский архив. 1884. Т. 81. №1. С. 3–61; Там же. №2. С. 3–45; Там же. №3. С. 3–38; Там же. №4. С. 36–59; Там же. №5. 3–28; Там же. №6. С. 33–62; Там же. Т. 82. №11. С. 27–57; Там же. №12. С. 29–52; Инсарский В. А. Половодье: Картины провинциальной жизни прошлого времени. СПб., 1875. 390 с.

77 Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01., 07.00.02. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 60.

78 Сухонин П. П. Листки из далекого прошлого. Колосья. 1885. №3. С. 63–97.

Шосту групу історіографічних джерел складає періодична преса. Усі російські періодичні видання, на шпальтах яких приділялася увага проблемам урядової фінансової політики в пореформенний період можна поділити на всеімперські та місцеві (міські, повітові, губернські), а в роки Першої світової війни, додаються газети, «які поширювалися окупаційною владою на захоплених територіях»⁷⁹. Серед загальноімперських періодичних видань, як історіографічного джерела фінансової політики уряду Російської імперії необхідно відзначити офіційний друкований орган міністерства фінансів та міністерства торгівлі і промисловості «Вестник финансов, промышленности и торговли», який видавався щотижня в Петербурзі протягом 1885 – 1917 рр. Вагома інформація міститься у щоденному додатку до даного вісника, який також виходив у Петербурзі з 1 січня 1893 по 21 вересня 1918 під назвою «Торгово-промышленная газета». У фокусі історіографії досить інформативними є газети журнального типу «Новый экономист» і «Речь». Саме на їхніх шпальтах друкувалися статті відомих тогочасних економістів та політиків М. Ганфмана⁸⁰, Є. Энштейна⁸¹, П. Мигулина⁸², Ф. А. Менькова⁸³, М. І. Туган-Барановського⁸⁴, А. Шингарьова⁸⁵ та ін. З 1915 р. щоденно видавалася «Финансовая газета».

Серед місцевих періодичних видань особливе місце посідають газети «Губернские ведомости», які виходили невеликим накладом у кожному губернському місті. Окрім них, певну історіографічну цінність мають міські та повітові періодичні видання, як наприклад «Киевлянин» (м. Київ), «Народная Газета Бахмутского земства» (м. Бахмут, Катеринославської губернії), «Голос Юга» (м. Єлисаветград, Херсонської губернії) та ін. На шпальтах таких видань розглядалися проблеми оподаткування, грошового обігу, внутрішніх позик та ін.

Щодо сьомої групи історіографічних джерел, до яких ми віднесли публіцистичну літературу, то авторами публікацій були сучасники досліджуваної епохи, котрі порушували різні аспекти фінансової політики уряду Російської імперії, зокрема проблеми місцевих фінансів (земських та міських)⁸⁶, оподаткування⁸⁷, торгівлі та виробництва алкогольних напоїв⁸⁸ та ін.

79 Орлик С.В. Фінансовополітикаросійськогоокупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першоїсвітовоївійни (1914 - 1917рр.): автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.02.Київ, 2018. С. 9.

80 Ганфман М. Законодательство. Ежегодник газеты Речь на 1915 год. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1915. С. 481-500.

81 ЭнштейнЕ. Денежный рынок, банки и биржи. Ежегодник газеты Речь на 1914 год. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1915. С.117-128.

82 Мигулин П. Твёрдые цены. Новый экономист. 1916. №36. С. 2–5.

83 Меньков Ф.А. Военные займы и частные эмиссии. Новый экономист. 1916. №34. С. 6–9.

84 Туган-Барановский М. И. Бумажные деньги и война. Речь. 1915. №16. С. 2; Его же. Год войны в народнохозяйственном отношении. Ежегодник газеты Речь на 1915 год. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1915. С. 434–471; Его же. Новые бумажные деньги. Речь. 1915. №109 (3132). С. 2.

85 Шингарьов А. Бюджет 1914 г.Ежегодник газеты Речь на 1914 год. Петроград: изд-е редакции газеты «Речь», 1914.С. 129–149; Его же.Война и финансы. Ежегодник газеты Речь на 1915 год. Петроград: издание редакции газеты «Речь», 1915. С. 377–433.

86 Васильчиков А. Земская повинность в России. Вестник Европы. 1871. Кн. 2. С. 628–666. та ін.

87 Барзих К. Налоги и народное разорение. Б.м. и г. 13 с; Вольнский М. Т. Справедливо ли распределение налога между недвижимыми имуществами в г. Киеве? К.: 1-я Киевская Артель Печатного Дела, Трёх святых, 1905. 20 с.та ін.

88 Аксаков А. Н. Питейное дело и кабацкий вопрос в России.Вестник Европы. 1876. №4. С. 65–94; Аксаков А. О народном пьянстве. Русский вестник. 1872. Т.102. С. 142–202;Красножен С. Борьба

Таким чином, протягом другої половини XIX – початку XXI ст. працею багатьох поколінь дослідників було створено корпус різнопланових історіографічних джерел, які ми поділили на 7 груп і здійснили спробу аналізу їх інформативності. Саме використання джерел, які належать до цих груп, на наше переконання, дозволяє провести повноцінне історіографічне дослідження політики уряду Російської імперії в цілому й на українських землях зокрема та визначити перспективні напрямки подальших наукових пошуків у царині соціально-економічної, економічної історії та історії права.

The Historiographical sources from the history of financial policy of the Government of the Russian Empire in Ukraine (1861-1917)

The article is devoted to the classification of historiographical sources from the history of Government financial policy of the Russian Empire in Ukraine (1861-1917). The problem investigated in the context of the development of Ukrainian historiography. Thanks the work of many generations of researchers was created a corpus of disparate historiographical sources during the second half of the XIX - early XXI century. We have divided it into 7 groups (1) documentary sources; 2) synthesis and monographic studies of the problems of the history of the financial policy of the Government of the Russian Empire in general and particularly in Ukraine; 3) reference literature; 4) scientific reviews; 5) memoirs, recollections and other epistolary legacies; 6) periodic publications of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries; 7) publicist literature). Also, it was implementing an attempt to analyze their informativeness. In our view, exactly the use of the sources belonging to these groups allows us to conduct a full-fledged historiographical study of the policy of the Government of the Russian Empire in general and particularly on Ukrainian lands and to determine the prospective directions for further scientific researches in the field of socio-economic, economic history and the history of law.

с пьянством и казенная винная монополия в России. Юрьев, 1901. 48 с.; Булгаковский Д. Г. Берегитесь водки! СПб., 1910. 32 с. та ін.